Sharada Research Journal
Multidisciplinary Peer Reviewed, Journal
ISSN : 3102-0658

कारकान्तर्गतस्य कर्मपदार्थस्य निरूपणम्

योगराजः कण्डेलः
उपप्राध्यापकः
शारदाविद्यापीठम्, महेन्द्रनगरम्
Gmail: yograjkandel5@gmail.com

सारसङ्क्षेपः

पाणिनीयाष्टाध्याय्यां विद्यमानस्य 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति सूत्रस्य पदकृत्यपुरश्शरमध्ययनमत्रालेखे विहितमस्ति। विशेषरूपेण सूत्रस्यार्थपरिष्कारपूर्वकं तत्र च विद्यमानानाम् अव्याप्ति–अतिव्याप्ति–असम्भवादीनां दोषाणाञ्चोद्भावनं विधाय तेषां परिहाराय शेखरादिग्रन्थानुरूपं व्याख्यानमत्र विहितमस्ति। नव्यन्यायशैल्या सूत्रस्थपदानां निर्वचनं कृत्वा कर्मपदार्थस्य निर्दुष्टं लक्षणमत्रोपस्थापितं विद्यते। शब्दशास्त्रे विद्यमानेषु षड्विधसूत्रेषु 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति संज्ञाविधायकं सूत्रमस्ति। तत्र च सूत्रे कर्तुरिति षष्ठ्यन्तं पदमस्ति, ईप्सिततममिति प्रथमान्तं पदमस्ति कर्म इति च प्रथमान्तं पदं विद्यते एतावता सूत्रे त्रीणि पदानि विद्यन्ते। तथा च कर्तुः ईप्सिततममित संज्ञिदलमस्ति कर्म इति च संज्ञादलमस्ति। सूत्रस्य प्रारम्भिकदशायां परिष्कृतार्थो भवति कर्तृवृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयत्वं कर्मत्वम् इति। अर्थात् कर्तुः व्यापारेण उत्पन्नस्य फलस्याश्रयो यो भवति तत्कर्म इति। यथा 'राघवः विद्यालयं गच्छति' इत्यत्र राघवस्य गम्धात्वर्थोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारद्वारा जन्यं फलम् उत्तरदेशसंयोगः, तस्य आश्रयश्च विद्यालय इति तेन भवति विद्यालयस्यानेन कर्मत्वमिति। तथा च 'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीयायां सत्यां राघवः विद्यालयं गच्छति इति वाक्यं सम्पद्यते। एवं रूपेण कर्मसंज्ञाविधायकस्य 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' सूत्रस्य गुणदोषप्रदर्शनपूर्वकं सूत्रार्थस्य परिष्कारोऽत्र विद्यते। परिष्कृतार्थश्च–प्रकृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापाराश्रयाभिन्नाश्रयवृत्तिव्यापारविशिष्टफलाश्रयत्वप्रकारिका या वर्तमाकालीनी या इच्छा तादृश इच्छा निरूपिता या विषयता तादृशविषयताश्रयाभिन्नं (विषयताश्रयीभूतम्) यत्कारकं तदभिन्नं कर्म इति।

कूटशब्दाः ईप्सिततमम्, प्रयोज्य, धर्मितावच्छेदक, व्यपदेशिवद्भावः,विषयताश्रयः।

विषयपरिचयः

कारकत्वञ्च नाम करोति क्रियां निर्वतयति, सम्पादयति, अन्वयति वा कारकमिति भाष्यकारेणोक्तम्। एवञ्च क्रियाजनकत्वम्, क्रियान्वयित्वं वा कारकत्वमिति फलति। एतावता क्रियानिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावत्त्वं कारकत्वमिति सामान्यतः कारकस्यार्थो निष्पद्यते (उपाध्यायः, १९६६, पृ. ७७४)। तथा च सर्वेषां कारकाणां स्वस्ववान्तरक्रियाद्वाराप्रधानक्रियानिष्पादकत्वमिति ज्ञेयम्। कारकप्रकरणम् इति कौमुद्यादिग्रन्थेषु दृश्यते तथापि सम्बन्धोऽपि विभक्त्यर्थः, कारकोऽपि विभक्त्यर्थः अतः विभक्त्यर्थप्रकरणमिति दीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्यां कारकनिरूपणावसरे उक्तम्, अथवा बाहुल्याभिप्रायेण कारकप्रकरणम् इत्यप्यनापत्तिः, तेन दीक्षितशिष्येण वरदराजाचार्येण

लघुसिद्धान्तकौमुद्यां कारकप्रकरणमुक्तम् । यद्यपि 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति परिभाषायाः व्याख्यानप्रसङ्गे भूतितिलकटीकायां सम्बन्धस्यापि कारकत्वं ग्रन्थकृता प्रतिपादितं तच्च न लौकिकम् । (वैजापुरकरः, २०३९, पृ. १०८) अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति, (न निर्दिष्टाः अर्थाः एषां ते अनिर्दिष्टार्थाः) यथा याव एव यावकः, स्वसम्बन्धिप्रकृत्यर्थ एव स्वार्थिकप्रत्ययानामर्थः, कप्रत्ययस्य याव एवार्थः । किन्तु पाचक इत्यादौ 'कर्तरि कृत्' इति सूत्रेण कर्त्रर्थे भवति प्रत्ययः तेन तत्रार्थो निर्दिष्टोऽतः पाककर्ता पाचकपदाद् ज्ञायते । यदि अत्रापि केवलप्रातिपदिकात् स्वादयः विधीयन्ते चेत् सर्वेषां स्वादिप्रत्ययानां प्रातिपदिकार्थत्वमेव स्यात् । अत सर्वेषां पर्यायतापत्तिः (आनुपूर्वीभिन्नत्वे सति समानार्थकत्वम्)

घटम् आनय इत्यत्र कदाचित् घटेन, घटः घटाय वा एवं स्यात्, घटेन कृतम् इत्यादावपि एवं स्यात्, सर्वेषां समानार्थकत्वात् । पर्यायत्वञ्च नेष्टम् । अतः एव स्वादिप्रत्ययानां पर्यायत्वं न स्याद् एतदर्थं अर्थविशेषं व्यवस्थापयितुं पाणिनिना अनभिहिताधिकारमारभ्य कर्मणि द्वितीया इत्यादिरारब्धः । यद्यपि 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्यादेः स्वौजस् इत्यनेन एकवाक्यतया एकवचनस्य एकत्वम्, द्विवचनस्य द्वित्वाद्यर्थाः निर्दिष्टाः सन्ति तथापि कदाचित् घटः इत्यस्य स्थाने घटम्, घटेन वा इत्यादिप्रयोगापत्तिः तदवस्था एव । (एकवचनानाम्, द्विवचनानाम्, बहुवचनानाम्, पर्यायतापत्तिः) अतः विशेषार्थव्यवस्थापनार्थमारब्धमिदं कारकप्रकरणम् । तथा एकवाक्यतया प्रातिपदिकात् प्रातिपदिकगतैकत्वविवक्षायां प्रथमायाः एकवचनं भवति । एवञ्च प्रातिपदिकात् कर्मगतैकत्वविवक्षायां द्वितीयायाः एकवचनम् एवं रीत्या व्यवस्था भवति, न क्षतिः । यद्यपि पाणिनिना अष्टाध्याय्यां अनभिहिताधिकारानन्तरं 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिकं कृतम्, उपान्ते प्रातिपदिकार्थसूत्रं तथैव अन्ते च सम्बोधने च इति (द्विवेदी, सन् २०१८,२४) तथापि दीक्षितेन लौकिकीं सरणिमनुसृत्य प्रथमं प्रातिपदिकार्थेति सूत्रस्य उपन्यासो विहितः । कारकप्रकरणे पठितानां सूत्राणां पृथग्वाक्यार्थबोधो न भवति, स्वौजस् इत्यादिना एकवाक्यतयैव तथापि सरलतया बोधनार्थं पृथग्वाक्यार्थबोधः कारकप्रकरणे क्रियते । अत्र च कर्मत्वप्रतिपादनपूर्वकं 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति सूत्रस्य व्याख्यानमत्र विहितमस्ति ।

अध्ययनविधिः

निगमात्मकविधिमागमात्मकिविधिञ्चाश्रृत्यायं निबन्धो विरचितः । कुत्रचिद् व्यासशैलीं कुत्रचित् समासशैलीमाश्रृत्यानुसन्धानं विहितमस्ति । मुख्यतया पुस्तकालयीयविधिमवलम्ब्यैव कृतमिदमध्ययनम् । अत्र शेखरमनोरमाग्रन्थौ तथैव तदभिमतप्रतिपादका टीकाग्रन्थाश्च संस्कृतमूलकारग्रन्था एव प्रमुखसामग्रीत्वेन प्रयुक्ता वर्तन्ते । अनुसन्धानेस्मिन् हिन्दीनेपाल्यादिभाषायां लिखिता अनूदिताश्च व्याकरणसम्बद्धा कारकार्थप्रतिपादकाः ग्रन्था अपि द्वितीयसामग्रीत्वेन गृहीतास्सन्ति ।

अध्ययनस्य क्षेत्रं सीमाङ्कनञ्च

अस्मिन् आलेखे कारकस्य सामन्यपरिचयप्रदर्शनम्, कर्मत्वस्य परिष्कारपूर्वकं कर्मकारकस्य परिचयो विद्यते । शेखरमनोरमाग्रन्थानुसारं कारकनिरूपणावसरे यन्मतवैविध्यं वर्तते तस्य स्पष्टतया विवेचनम्, विश्लेषणमेवास्यानुसन्धानात्मकलेखस्य मूलं क्षेत्रं सीमा च वर्तते ।

विषयनिरूपणम्

दीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्यां कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्याद् इत्युक्त्वा सूत्रार्थो निर्दिष्टः (शर्मा, सन् २०१४, ५९७) । तथा च सूत्रे त्रीणि पदानि विद्यन्ते । कर्तुरिति षष्ठ्यन्तं पदमस्ति, ईप्सिततममिति प्रथमान्तं पदमस्ति, कर्म इति च प्रथमान्तं पदं विद्यते । अत्र च कर्तुरिति पदस्य व्याख्यानात्पूर्वं ईप्सिततममिति पदस्य व्याख्यानमपेक्षितं भवति । ईप्सिततमं पदञ्च आप्लधातोः सनि क्तप्रत्यये ततः तमप्कृते सति ईप्सिततमं पदस्य निष्पत्तिर्जायते । धातुस्तावत् सम्बन्धार्थकः, सन्प्रत्ययस्यार्थो वर्तते इच्छा, क्तप्रत्ययस्यार्थो विषयताश्रयः, तमप्प्रत्ययस्य च अतिशयोऽर्थो भवति । ईप्सिततमं पदस्य निष्पत्तौ च इच्छायां सनि ततः 'सन्यङोः' इति सूत्रेण द्वित्वे आप् आप् स इत्यवस्थायमभ्याससंज्ञायां सत्यामभ्यासस्य 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इति सूत्रेण लोपो भवति ततः धातोराकारस्य 'आप्ज्ञाप्यृधामीत्' इति सूत्रेण ईत्वे कृते सति ईप्स इति शब्दस्य निष्पत्तिर्भवति । ततः 'सनाद्यन्ताः धातवः' इति सूत्रेण धातुसंज्ञायां 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' सूत्रेण वर्तमानेऽर्थे क्तप्रत्ययः ततः इडागमे, अकारस्य लोपे च ईप्सित इति शब्दो भवति । पुनः अतिशयेन ईप्सितमित्यर्थे 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' इति सूत्रेण तमप्प्रत्यये सति ईप्सिततमं पदं भवति । अत्र च आप्धात्वर्थः सम्बन्धः, सन्प्रत्ययश्चेच्छा, क्तप्रत्ययस्यार्थश्च विषयताश्रयः, तमपश्च अतिशय इति । यथा राज्ञः पुरुषः इत्यत्र षष्ठ्यर्थः सम्बन्धः । सामान्यरूपेण षष्ठ्यर्थश्च सम्बन्धो भवति । विशेषसम्बन्धस्य जिज्ञासायां तु अत्रापि स्वस्वामिभावरूपसम्बन्धो भवति । एवमेवात्रापि आप्धात्वर्थसम्बन्धस्य जिज्ञासायां व्यापारविशिष्टफलाश्रयत्वरूपविशेषसम्बन्धस्य लाभो भवति । तथा च सन्प्रत्ययस्य इच्छायाञ्च आप्धात्वर्थसम्बन्धस्य स्वप्रकारकत्वसम्बन्धेनान्वयो भवति (व्यापारविशिष्टफलाश्रयत्वप्राकारिका या इच्छा) । तेन व्यापारविशिष्टफलाश्रयत्वप्रकारिका या इच्छा तस्य च क्तप्रत्ययार्थविषयताश्रयस्यैकदेशे विषयतायां निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयो भवति (व्यापारविशिष्टफलाश्रयत्वप्रकारिका या इच्छा तादृशेच्छा निरुपिता या विषयता तदाश्रयः) । पुनश्च तस्य च अभेद सम्बन्धेन कारके तस्यापि अभेदसम्बन्धेनैव कर्मणि अन्वयो भवति तथा च व्यापारविशिष्टफलाश्रयत्वप्रकारिका या इच्छा तादृशेच्छा निरूपिता या विषयता तादृशविषयताश्रयाभिन्नं (विषयताश्रयीभूतम्) यत्कारकं तदभिन्नं कर्म इति निष्पद्यते । ईप्सिततममिति पदादेवंरूपोर्थो भवति । तत्र च तमपश्च अतिशयेऽर्थे भवति । सामान्यतया नियमो भवति तमप्प्रत्ययस्य या प्रकृतिः तत्र प्रकारीभूतो योऽर्थः तद्गतम् अतिशयत्वं तमपा गृह्यते । यथा पटुतमः इत्यत्र तमप्प्रत्ययस्य प्रकृतिः पटुः तत्र च प्रकारिभूतो धर्मः पटुत्वम्, तेन पटुगतातिशयस्य ग्रहणं तमप्प्रत्ययद्वारा गृह्यते । तथा चात्रापि ईप्सितशब्दादपि तमप्प्रत्ययो भवति, प्रकृतिश्चेप्सितेति तत्र प्रकारश्च सम्बन्धः, इच्छा च द्वे वर्तेते । तेन ईप्सितपदस्यार्थे सम्बन्धः इच्छा च प्रकारीभूय भासेते अतः तत्र किंगतमतिशयत्वं ग्राह्यं सम्बन्धगतं, इच्छागतं वा इत्याशङ्कामुदेति । स्वल्पेच्छादशायामपि कदाचित् चैत्रः ग्रामं गच्छति इत्यादिप्रयोगाः जायन्ते तेन अनिच्छयापि ग्रामगमने ग्रामं गच्छति इत्यादौ कर्मत्वं न स्यात् अतः अस्मिन् प्रसङ्गे इच्छागतमतिशयत्वं नैव गृह्यते अपितु सम्बन्धगतमतिशयत्वमेवात्र स्वीक्रियते । सम्बन्धगतमतिशयत्वञ्च स्वप्रयोजत्वरूपमिति । तथा च सूत्रे कर्तृग्रहणसामर्थ्यात् सम्बन्धगतवैशिष्ट्यञ्च स्ववाचकधातुवाच्यत्वरूपस्य लाभो भवति । अत्र सूत्रे कर्तृपदाभावेऽपि इच्छायाः यत्किञ्चित्कर्तृनिष्ठत्वेन कर्तृपदस्य लाभो भवति । अथवा कारकाधिकारस्य विद्यमानत्वात् कारकवृत्तिः यो व्यापारः एवं रीत्यापि कर्तृपदस्य लाभो भवत्येव । तेन कर्तृपदस्य व्यर्थत्वमस्त्येव तेन व्यर्थं सत्किञ्चज्ज्ञापयति इति नियमेन स्ववाचकधातुवाच्यत्वस्य ज्ञापनं भवति । एतावता सूत्रस्यार्थो –व्यापारविशिष्टफलाश्रयत्वप्रकारिका या इच्छा तादृश इच्छा

निरूपिता या विषयता तादृशविषयताश्रयाभिन्नं (विषयताश्रयीभूतम्) यत्कारकं तदभिन्नं कर्म । तत्र च सम्बन्धगतं वैशिष्ट्यञ्च स्वप्रयोज्यत्वम्, स्ववाचकधातुवाच्यत्वरूपमिति।

ईप्सितपदस्य विवेचनम्

सूत्रे विद्यमानस्य ईप्सितपदस्य यौगिकत्वं रुढित्वं वा इति विदुषां मतवैविद्यं वर्तत एव । नागेशभट्टेन लघुशब्देन्दुशेखरे उक्तम्– ईप्सितशब्दोऽत्र क्रियापरः नाभिप्रेतपरः, पाचकादिवत् क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकः, न गवादिशब्दवत् रूढः अत्र योगाद्रूढिर्बलीयसी इत्यस्य बाधः भाष्यप्रामाण्यात्। ईप्सितशब्दस्य रूढ्यर्थस्तु अभिप्रेतम्र, अभीष्टो वा (आचार्यः, २०१७, २२४) यौगिककार्थस्तु व्यापारविशिष्टफलाश्रयत्वप्रकारिकेच्छेति । अत्र च द्वयोर्मध्ये कस्यार्थस्य ग्रहणं भवतीति जिज्ञासायां योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वमिति नियमाद् रूढिशक्तिद्वारा रूढ्यर्थस्यैव ग्रहणमपेक्षितं भवति तथापि अत्र यौगिकार्थस्यैव ग्रहणं विधीयते । यौगिकार्थग्रहणादेव कर्तुः इत्यत्र 'क्तस्य च वर्तमाने' इति सूत्रेण षष्ठी भवति । अनेन सूत्रेण च वर्तमानकालीनशक्तिमतः क्तस्य योगे षष्ठी भवति। अत्र च ईप्सितपदे क्तप्रत्ययोऽपि वर्तमानेऽर्थे एव वद्यते । अन्यथा यदि ईप्सितपदं अभिप्रेतपरकमिति स्वीक्रियते चेद् कर्तुरित्यत्र शेषे षष्ठी भवति न तु कर्तरि । षष्ठ्यर्थस्तु सम्बन्धः स च वृत्तित्वरूपसम्बन्धः तेन सूत्रार्थो भवति कर्तृवृत्तिर्या इच्छा तदाश्रयस्यैव कर्मसंज्ञा भवतु इति। अतः रुढ्यर्थे यदि षष्ठी विधीयते चेद् घटे नैल्यं करोति इत्यादो देवदत्तवृत्तिरिच्छायाः विषयो घटोऽपि भवति यथा कर्ता इच्छति अयं घटः नीलत्ववान् भवतु इति अत्र इच्छाविषयीभूतः घटोऽपि अतः कर्तृवृत्तिर्या इच्छा तादृश इच्छाविषयीभूतस्य घटस्यापि कर्मत्वापत्तिः । तथा च कर्मत्वाधिकरणत्वयोरुभयोः प्राप्तौ सत्यां परत्वात् कर्मसंज्ञा एव भवति। अतः अत्र योगशक्तिद्वारा सिद्धस्य ईप्सितशब्दस्यैव ग्रहणं भवततीति। तेन कर्तुरित्यत्र षष्ठी कर्तरि एव भवति न तु शेष इति।

कर्तुः पदविवेचनम्

अत्र च कर्तृपदेन कस्य ग्रहणं भवति ? कर्तृशब्दात् कर्तरि अर्थे ङस्प्रत्ययेन कर्तुरिति शब्दो निष्पद्यते। प्रकृत्यर्थः कर्ता, प्रत्ययार्थोऽपि कर्तेति। पुनश्चात्र जिज्ञासा जायते कर्तृशब्दात् कर्तरि ङस्प्रत्ययो भवति तथा च प्रकृत्यर्थोऽपि कर्ता इति तेन प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोरैक्याद् घटो घट इतिवद् उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यान्न शाब्दबोधः। यथा घटमुद्दिश्य घटत्वस्य विधानं न भवति तथैव कर्तारमुद्दिश्य कर्तृत्वमपि न विधीयते अथवा धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति तद्धर्मभेदस्य कारणत्वं भवति । अभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरुपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रकारतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकधर्मयोर्भेदः कारणम् (आचार्यः, २०७३, ४९) । यथा धर्मितावच्छेदकघटत्वस्य सामानत्वान्न न शाब्दबोधो भवति तथैवात्रापि कृत्यर्थप्रत्ययार्थयोरैक्याद् न शाब्दबोध इति। तेनात्र विद्यमानस्य प्रकृत्यर्थस्य न केवलं कर्ता एवार्थः अपितु 'स्वतन्त्रः कर्ता' इत्यत्र विद्यमानस्य व्याकरणशास्त्रे प्रसिद्धस्य प्रकृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापाराश्रयरूपस्य पारिभाषिककर्तुरिति पदस्य ग्रहणं भवति। तथा च प्रत्ययार्थस्तु कर्ता एव अर्थात् व्यापाराश्रय इति । 'अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः' इति नियमस्य विद्यमानत्वात् व्यापारस्य च धातुलभ्यत्वाद् आश्रयमात्रं प्रत्ययार्थो भवति। अतः नव्यनैयायिकमते यथा नीलघटो घटः इत्यादिस्थले विधेयांशे अधिकस्यावगाहनेऽपि शाब्दबोधो भवति तद्वदत्रापि प्रकृत्यर्थे अधिकावगाहनेन प्रकृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापाराश्रे प्रत्ययार्थ (आश्रय) स्य अभेदसम्बन्धेन

अन्वयो भवत्येव । एतावता सूत्रार्थो भवति – प्रकृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापाराश्रयाभिन्नाश्रयवृत्तिव्यापारविशिष्टफलाश्रयत्वप्रकारिका या इच्छा तादृशेच्छा निरूपिता या विषयता तादृशविषयताश्रयाभिन्नं (विषयताश्रयीभूतम्) यत्कारकं तदभिन्नं कर्म । तथा सति रामः गृहं गच्छति इत्यत्र गम्धातूपात्तप्रधानीभूतदेवदत्तवृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यस्य ग्रामस्य विद्यमानत्वाद् भवति ग्रामस्य कर्मसंज्ञा इति । । देवदत्तः इच्छति अयं ग्रामः मद्वृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयो भवतु इति । तथा च कर्मणि द्वितीया सूत्रेणा द्वितीया भवति तेन देवदत्त ग्रामं गच्छति इति वाक्यं निष्पद्यते ।

तमब्ग्रहणस्य प्रयोजनम्

सूत्रे तमप्ग्रहणसामर्थ्यात् स्वप्रयोज्यत्वस्य लाभो भवतीति पूर्वमेवोक्तम् । तमब्ग्रहणाभावे सूत्रं भवति कर्तुरीप्सितं कर्म इति । कर्तृपदसामर्थ्यात् वैशिष्ट्यनियामकसम्बन्धस्य स्ववाचकधातुवाच्यत्वस्य लाभो भवत्येव तेन अवच्छेदकावच्छेदेन सर्वत्र धातुषु ईप्सितपदस्य कर्मसंज्ञा भवत्येव । तथा सति वारिधातुघटितवाक्येऽपि ईप्सितपदस्य कर्मसंज्ञा भवत्येव तेन 'वारणार्थानामीप्सितः' इति सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अनेन सूत्रेण च सर्वेषु धातुघटितवाक्येषु ईप्सितस्य सामान्यरूपेण प्राप्तस्य कर्मसंज्ञायाः वारिधातुघटितेप्सितपदे तु निरवकासत्वेन 'व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रेण व्यापकधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रस्य बाधः' इति नियमाद् कर्तुः सूत्रं प्रबाध्य 'वारणार्थानामीप्सितः' इति सूत्रेण माता अग्नेः माणवकं वारयति इत्यादिस्थले अग्नेः माणवकस्य च अपादानसंज्ञापत्तिर्जायते । अत एव सूत्रे तमब्ग्रहणं कृतमस्ति । अत्र च वारिधातुघटितवाक्यप्रयोगे सति तद्वाक्ये घटकीभूतस्य ईप्सितपदस्य 'वारणार्थानामीप्सितः' इति सूत्रेण निरवकासत्वाद् माणवकस्य अग्नेश्च द्वयो अपादानसंज्ञे भवतः । अत्र च माणवकः अग्निसमीपं गन्तुमिच्छति, माता – तदभावानुकूलव्यापारं करोति इति । वारिधात्वर्थस्तु प्रवृत्तिविघातः अर्थात् उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारः इति । यथा अत्र च सूत्रे प्रकृतधातुः = वारिधातुरिति, प्रकृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापारः = मातृवृत्तिव्यापारः, तद्विशिष्टफलम् = वैशिष्ट्यञ्च – स्ववाचकधातुवाच्यत्व, स्वम् = व्यापारः (मातृवृत्तिः) तद्वाचकधातुः = वारि, तद्वाच्यत्वम् = उभयत्र उत्तरदेशसंयोगे अभावे च, तदाश्रयः = उत्तरदेशसंयोगः स च समवायसम्बन्धेन अग्नौ वर्तते, अभावानुकूलव्यापारजन्यफलञ्च अभावः तस्य चाश्रयो भवति स्वरूपसम्बन्धेन माणवक इति तेन द्वयोः इच्छोद्देश्यत्वाद् कर्मसंज्ञां प्राप्नोति । अयं माणवकः मद्वृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयो भवतु, अतः स्ववाचकधातुवाच्यत्वस्य उत्तरदेशसंयोगे अभावे च सत्त्वात् उभयत्र कर्मसंज्ञा भवति । तथा सति 'वाराणार्थानामीप्सितः' इति सूत्रं निरवकाशम् भवति तथा च निरवकाशत्वेन कर्तुः सूत्रस्यापवादो भवति तथा च कर्तुरिति सूत्रं च वारिधातुघटितवाक्यातिरिक्ते एव प्रवर्त्तते । अतः अत्र पुनः अग्नौ माणवके च अपादानत्वापत्तिः अतः सूत्रे तमब्ग्रहणं कृतमस्ति । कृते च तमपि स्वप्रयोज्यत्वरूपसम्बन्धस्य लाभो भवति । प्रयोजत्वनाम– जन्यत्वम्, जन्यजन्यत्वं वा । वारिधात्वर्थव्यापारः – उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारः, तद्प्रयोज्यत्वञ्च = अभावः इति, न तु उत्तरदेशसंयोगः, उत्तरदेशसंयोगस्तु माणवकवृत्तिव्यापारजन्यो वर्तते । अतः उभयत्र धातुवाच्यत्वं वर्तते तथैव माणवकस्य व्यापारप्रयोज्याभावस्याश्रयस्य ईप्सिततमत्वाद् कर्मसंज्ञा भवति । अग्नौ तु ईप्सितत्वाद् अपादानसंज्ञा भवति । एतावता द्वयोः सूत्रयोः प्रवृत्तिस्थलभिन्नत्वान्न दोष इति । ईप्सिततमस्थले कर्तुः सूत्रस्य तथा च ईप्सितपदार्थे वारणार्थानामिति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति । अभावजन्यञ्च

उत्तरदेशसंयोगो नैव भवति, अपितु माणवककवृत्तिव्यापारजन्यो भवति । यदीप्सिततमं भवति तद् अनायासेन ईप्सितं भवत्येव । तथा च माणवकस्य ईप्सिततमत्वेऽपि ईप्सितं भवत्येव तथा च अपादानसंज्ञामपि प्राप्नोति तथापि परत्वात् 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति सूत्रेण वारणार्थानामिति सूत्रस्य बाधो भवति । तथा च परत्वाद् ईप्सिततमपदार्थे कर्तुरिति सूत्रस्य तथा च ईप्सितपदार्थे वारणार्थानामिति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति । प्रवृत्तिस्थलभिन्नत्वादुभयत्र सामाञ्जस्यं भवत्येव न दोष इति । स्वप्रयोज्यत्वस्य लाभादेतत्सर्वं सम्पद्यते । अत्र च पुनः भृत्यः अग्नेः माणवकं वारयति इत्यवस्थायां भृत्यमिच्छति माणवक अग्नौ प्रति गच्छेदिति किन्तु स्वामिभयात् तं वारयति अत्र यथा भृत्यस्य इच्छोद्देश्यं यथा माणवको भवति तथैव अग्निरपि भवति, तेनोभयत्र कर्मसंज्ञां प्राप्नोति । तथा च वारणार्थानामिति सूत्रं व्यर्थं भवति, एवमेव माता वारयति इत्यत्र प्रकृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापारविशिष्ट–फलाश्रयत्वञ्च (स्ववाचकधातुवाच्यत्वेन उभयत्र वर्तते) अग्नौ माणवके च वर्तेते । अतः फलाश्रयत्वेन इच्छोद्देश्यत्वान् माणवके एवञ्च फलाश्रयत्वेऽपि अनीप्सितत्वात् तथायुक्तं चानीप्सितमिति सूत्रद्वारा प्राप्नोति एव । एतावता उभयत्र कर्मसंज्ञासिद्धत्वात् वाराणार्थानामिति सूत्रं व्यर्थमस्तीति ।

इच्छोद्देश्यस्य फलम्

यदि अत्र सूत्रे प्रकृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापारजन्यफलाश्रयत्वमात्रमुच्यते चेत् चैत्रः काशीं गच्छन् पथि मृतः इत्यत्र चैत्रवृत्तिव्यापारः = उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारः, तद्जन्यफलम् = संगोगः, तदाश्रयश्च काशी नैव भवति तेन काशीपदस्य कर्मसंज्ञा नैव भवति । तथा सति इच्छोदेश्यत्वनिवेशे सति वारणं भवत्येव । यतो हि चैत्र इच्छति इयं काशी मद्वृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयो भवतु इति इत्याकारिकाया इच्छायाः विद्यमानत्वाद् संयोगाभावेऽपि कर्मसंज्ञा भवत्येव । शेखरग्रन्थानुसारेण तु ईप्सितपदञ्च क्रियापरकः अर्थात् पाचकः, पाठकः इत्यादीनामिव यौगिक एव न तु रूढः । भाष्यकारेण 'वारणार्थानामीप्सितः' इति सूत्रे सर्वं स्पष्टरूपेण प्रतिपादितम् । कैयटेनाऽपि उक्तम् ईप्सितशब्दोऽत्र क्रियाशब्दः यौगिक इति यावत्, एवञ्च माषेभ्यो गां वारयति इत्यादौ वारणक्रियया परकीया अपि माषा वारयितुमीप्सिताः भवन्ति, मा नशन्नेते गोर्भक्षणेनेति – एतेभ्यो गां वारयति –इत्यादिरीत्या । एवञ्चेप्सितशब्दस्य सम्बन्द्धुमिष्यमाणमित्यर्थ इतीप्सितशब्दस्य यौगिकत्वं स्पष्टमेव । कर्तुरिति कर्तरि षष्ठी, एतत्सर्वमुपरि व्याख्यातम् । कर्त्रा आप्तुमिष्यमाणं ईप्सितम् (विवरणविव्रीयमाणयोःसमानार्थकत्वनियमात् । यथा पचतीति पाचकः, पठतीति पाठकः तथैव आप्तुमिष्यमाणम् ईप्सितम् इति ।) तदेव कर्म । आप् भावे तुमुन् । आप्तिरित्यर्थः स च सम्बन्धः, इष्यमाणम् इच्छाविषयत्वं सम्बन्धविषयिणी या इच्छा तादृशेच्छा निरूपितविषयताश्रयत्वम् इति । तत्र केन आप्तुमिति करणाकाङ्क्षायाम् उपस्थितत्वात् कर्तृपदार्थविशेषणीभूतव्यापारविशेषणत्वेन (विशेषणीभूतव्यापारेणेति) अन्वेति । एतावता कर्ता स्वनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलेन यद् सम्बद्धुमिच्छति तत् कर्म । यथा ओदनं पचति इत्यत्र चैत्रस्वनिष्ठव्यापारेण प्रयोज्य(जन्य)फलं = विक्लित्तिः, तया यद् = ओदनं, सम्बद्धुमिच्छति अतः ओदनस्य कर्मत्वम् । स्तोकं पचति इत्यादिस्थले स्तोकं पाचयति इति कथने, विक्लित्तौ, स्तोके च भेदो नैवेति स्तोकाभिन्ना विक्लित्तिरिति । स्तोकपदञ्च विक्लित्त्या आश्रयस्तु व्यपदेशिवद्भावेन भवति । व्यपदेशिवद्भावेन क्वचिद् फलस्यापि फलाश्रयत्वेन व्यवहारः ।

क्तप्रत्ययार्थे वर्तमानत्वविचारः

आप्धातोः सन्प्रत्ययेन निष्पन्नाद् ईप्सशब्दान् मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च इति सूत्रेण वर्तमानेर्थे क्तप्रत्ययो भवति। तस्य च सन्प्रत्ययोपात्तेच्छायामन्वये कृते सति प्रकृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापाराश्रयाभिन्नाश्रयवृत्तिव्यापारविशिष्टफलाश्रयत्वप्रकारिका वर्तमाकालीना या इच्छा, तादृशेच्छा निरूपिता या विषयता, तादृशविषयताश्रयाभिन्नं (विषयताश्रयीभूतम्) यत्कारकं तदभिन्नं कर्म एवं कर्मणः स्वरूपं भवति। तथा सति देवदत्तवृत्ति इच्छा – अयं कटः मद्वृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयो भवतु इत्याकारिका वर्तमानकालिकी इच्छा तथा कृते च घटं करोति इति वाक्यं तु निष्पद्यते किन्तु घटं करिष्यति, घटं कृतवान् इत्यादिवाक्येषु आपत्तिर्जायते। यतो हि तत्र वर्तकालिकी इच्छा एव नास्ति अपितु भूत–भविष्यत्कालिकी इच्छा वर्तते। अतः कर्मत्वानापत्तिः तेन क्तप्रत्ययोपात्तं वर्तमानत्वमविवक्षितमिति। एतावता कटं करिष्यति इत्यादिस्थले क्षतिर्नास्ति। न च क्तप्रत्ययोपात्तवर्तमानत्वस्याविवक्षितत्वेन कर्तुरित्यत्र क्तप्रत्ययेनोपस्थापितं यद् वर्तमानत्वं तस्य योगे कर्तरि षष्ठी इत्यर्थकेन क्तस्य च वर्तमाने इति सूत्रेण कथं षष्ठी इति वाच्यम्? तत्र च वर्तमानत्वार्थनिरूपितशक्तिमतः क्तस्य योगे कर्तरि षष्ठी भवति इत्यर्थकेन अनापत्तिः। वर्तमानत्वार्थनिरूपिता शक्तिस्तु अस्त्येव तेन वर्तमानत्वस्य भानाभावेपि षष्ठी भवत्येव न क्षतिरिति।

कारकार्थविवेचनम्

कारके इति अधिकारविधायकं सूत्रमस्ति। अधिकारत्वं नाम उत्तरोत्तरसम्बन्धत्वमिति। अत्र प्रथमायाः अर्थे सप्तमीति कारके इति कारकमित्यर्थः। तने कारकप्रकरणे सर्वत्र एककालावच्छेदेन कारकाधिकाराद् संज्ञाद्वयस्य समावेशो वर्तते। न चात्र आकडारीयसंज्ञायाः सत्वात् सूत्रद्वयस्याधिकारं नैव सम्भवति इति चेद्, अत्र कारके इति अधिकारारम्भसमार्थ्यात् जायते अस्यापि अधिकारः। ध्रुवमपायेऽपादानम् इत्यादौ सर्वत्र योगविभागेन अर्थोपस्थापनं विधीयते। यथा ध्रुवमपाये इति एकं सूत्रम्, अपादानम् इति द्वितीयसूत्रम्। तत्र च प्रथमसूत्रे कारकस्याधिकाराद् तस्यार्थो भवति अपाये यद् ध्रुवं तत् कारकसंज्ञं स्यात्, उक्तञ्च कारकम् अपादानसंज्ञं स्यात्। तद्वदत्रापि कर्तुरीप्सिततमं करकं भवतु उक्तञ्च कारकं कर्मसंज्ञं स्यादिति। तथा च अस्याः कारकसंज्ञायाः संज्ञी कः? इति जिज्ञासायां भाष्यकारः कथयति अत्र कारकमिति महती संज्ञा विहिता, अन्वर्था चेयं संज्ञा तेन क्रियाजनकत्वरूपं संज्ञिनम् आक्षिप्तम्। यद् यद् क्रियाजनकं तत् तत् कारकम्। क्रियानिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावत् यत् तत् कारकमिति।

कर्तुः ग्रहणस्य प्रयोजनम्

प्रकृतसूत्रे कर्तुरिति षष्ठ्यन्तपदस्य ग्रहणं नैव क्रियते चेद् सूत्रस्य स्वरूपं भवति ईप्सिततमं कर्म इति। तथा च केन ईप्सिततम् इति जिज्ञासायां कारकमित्यस्याधिकारोस्त्येव तथा सति कारकपदे विशेषणीभूतस्य व्यापारस्य लाभो भवत्येव तथा च व्यपारजन्यफलाश्रस्य कर्मसंज्ञा सम्पद्यते सूत्रे कर्तुरिति पदं व्यर्थमिति। यदि व्यापारजन्यफलाश्रयस्य कर्मसंज्ञा क्रियते चेत् चैत्रः माषेषु अश्वं बध्नाति इत्यत्र यथा चैत्रवृत्तिबन्धनव्यापारजन्यफलाश्रयः अश्वो भवति तथैव अश्ववृत्ति(भक्षण) गलबिलाधःसंगोगजन्यफलाश्रयस्य माषस्यापि कर्मत्वापत्तिः अतः कर्तुः पदमत्रावश्यकमिति। (चैत्रः यदि इच्छति – अयं अश्वः माषभक्षणेन पुष्टो भवेत्, या माषनाशो न स्याद् इति एतदर्थं अन्यत्र बध्नाति इति अभिप्रायद्वयम्।) कर्तृपदोपादाने सति चैत्रवृत्तिशंकुसंयोगानुकूलव्यापारजन्यफलाश्रयश्च अश्व एव भवति तस्य च भवति कर्मसंज्ञा, न तु माषस्येति। माषेषु

कर्तृवृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयत्वं नास्ति अपि तु अश्ववृत्तिगलबिलाधःसंगोगानुकूलव्यापारजन्यफलाश्रयत्वं विद्यते अतः न काचित् समस्या । यद्यप्यत्र बन्धधातोः कर्ता चैत्र इति तथैव भक्षधातोः कर्ता अश्व इति । तेनात्र बन्धधातुजन्यफलाश्रयस्य अश्वस्य यथा कर्मसंज्ञा भवति तथैव भक्षधातुजन्यफलाश्रयस्य माषस्यापि कर्मसंज्ञापत्तिस्तु अस्त्येव इत्युच्यते चेद् यद्धातुवाच्यफलाश्रयत्वेनेष्टस्य कर्मत्वं चिकीर्षितं तद्धात्वर्थनिरूपित एव कर्ता गृह्यते इति । अतः बन्धधातूपात्तं फलं भक्षणं नास्ति अतः भक्षणे स्ववाचकधातुवाच्यत्वाभावान्न दोष इति । यदि चैत्रः पुष्ट्यर्थं माषे अश्वं बध्नाति चेत् तत्र बन्धनप्रयोज्य माषोपि भवति तथा च यथा बन्धनधातुप्रयोज्य शंकुसंयोगः तथैव भक्षणमपि भवत्येव । अतः बन्धधातुवाच्यबन्धनरूपफलाश्रयो यथा अश्वो भवति तथैव तज्जन्यं भक्षणमपि प्रयोज्यत्वाद् तदाश्रयस्य माषस्य कर्मसंज्ञा भवत्येव । तेन अत्र स्वप्रयोज्यत्वरूपसम्बन्धेन कर्मसंज्ञायां प्राप्तायामपि वैशिष्ट्यनियामकद्वितीयसम्बन्धस्य स्ववाचकधातुवाच्यत्वरूपस्य अगमनाद् न क्षतिरिति । बन्धधातुवाच्यफलं संयोगः, न तु भक्षणमिति तेन स्वप्रयोजत्वरूपसम्बन्धस्य विद्यमानत्वेपि वैशिष्ट्यनियामकद्वितीयसम्बन्धस्याभावाद् माषस्य कर्मसंज्ञा नैव भवतीति ।

तमबन्तग्रहणस्य प्रयोजनम्

सिद्धान्तकौमुद्यां तमब्ग्रहणं किम् ? इत्युक्तम् तस्य आशयस्तु तमब् ग्रहणं यत्र इति बहुव्रीहिद्वारा तमब्विशिष्टं ईप्सिततमम् किमर्थम् इति प्रश्नस्य आशयो वर्तते । सूत्रे केवलं कर्तुः इतिमात्रमुच्यते चेत्तत्र उद्देश्यपदस्याध्याहारो भवति तथा च कर्तुरुद्देश्यं कर्म इति भवति, लाघवोपि भवति । पयसा ओदनं भुङ्क्ते (भुज् = गलबिलाधःसंगोयानुकूलव्यापारः) इत्यत्र भोजनानन्तरं यथा पयो लोभेन पुनः भोजने प्रवृत्तिर्भवति तस्यामवस्थायां कर्तुरुद्देश्यं पयोपि भवति तेन तस्य कर्मसंज्ञापत्तिरिति अतः करणरूपस्य पयसः कर्मसंज्ञा न स्याद् इत्येतदर्थम् ईप्सिततममिति पदमावश्यकं भवतीति । यदि च पयसोदनमिश्रितं भक्षणं करोति चेद् तत्र देवदत्तवृतिभक्षणरूपव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेन पयसोपि कर्मसंज्ञा भवत्येव ।

प्रयोज्यत्वग्रहणस्य प्रयोजनम्

प्रकृतसूत्रे वैशिष्ट्यनियामकसम्बन्धत्वेन स्वप्रयोज्यत्वस्य ग्रहणं विहितमस्ति । तेन च जन्यत्वम्, जन्यजन्यत्वं वा अवबुध्यते । अद्यप्यत्र स्वजन्यत्वमात्रोक्तावपि सर्वत्र समन्वयो भवत्येव पुनः स्वप्रयोज्यत्वस्य ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नस्याशयः । यथा गोपः गां पयो दोग्धि इत्यत्र दुह्धात्वर्थः – विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः, तत्र च अन्तिमव्यापाराश्रयो गोपः, तज्जन्यं फलञ्च विभागानुकूलव्यापारः, तस्य आश्रयश्च गौ इति तेन गोः कर्मत्वं सम्भवति किन्तु विभागाश्रयस्य पयसो नैव भवति कर्मसंज्ञा । विभागे स्ववाचकधातुवाच्यत्वस्य विद्यमानत्वेपि स्वजन्यत्वं तु नास्ति तथा सति एकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्तीति इति न्यायानुसारेण पयसोपि कर्मत्वं नैव सम्भवति तेन स्वप्रयोज्यत्वमावश्यकं भवतीति विज्ञेयम् । तथा च व्यापारजन्यं फलं विभागानुकूलव्यापारः, तज्जन्यं फलञ्च विभागः, तस्याश्रयश्च पयः इति एतावता कर्मत्वं सुतरां सम्भवति न क्षतिः । अतः स्वप्रयोज्यत्वनिवेशं कृत्वैव भाष्यकारेण अकथितं च इति सूत्रस्य प्रत्याख्यानं विहितमिति ।

कर्मग्रहणस्य प्रयोजनम्

यद्यपि प्रकृतसूत्रे पूर्वसूत्राद् (अधिशीङ्स्थासां कर्म) कर्मपदस्य अनुवृत्तिं सम्भवति, अनुवृत्तकर्मपदेनैव सम्भवे सति

पुनः सूत्रे कर्मपदग्रहणं व्यर्थमिति । अष्टाध्याय्यां च आधारोऽधिकरणम् इति सूत्रस्थमाधारपदं स्वरितत्वयुक्तं वर्तते तेन ततः आधिशीङस्थासां कर्म सूत्रे आधारपदस्य अनुवृत्तिरागच्छति । तथा च आधारशब्दस्यो भवति आश्रयः, पच्धातूपस्थाप्य विक्लित्तिरूपक्रियायाः आश्रयः तण्डुलो भवति एवमेव व्यापारस्य आश्रय कर्तापि भवति । तथाप्यत्र आधारपदेन वैयाकरणनिकाये प्रसिद्धस्य आधारोऽधिकरणम् इत्यत्र विद्यमानस्य पारिभाषिकाधारपदस्य ग्रहणं क्रियते । अत एव कर्तृकर्मद्वारा क्रियायाः आश्रयः यो भवति तादृशस्यैवाधारस्यानेन कर्मसंज्ञा विधीयते । यथा हरिः वैकुण्ठं अध्यास्ते इत्यत्र कर्तृकर्मद्वारा यथा चैत्रः कटे आस्ते इत्यत्र कटस्य कर्त्राद्वारा आसनक्रियायाम् स्ववृत्तिवृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयो भवति यथा स्वम् = कटः, तद्वृत्तिः चैत्रः, तद्वृत्तित्वमासनक्रियायामिति एवं रीत्या यदि क्रियायाः कटे क्रियते चेद् स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन भवति । यद्यत्र अनुवृत्तकर्मपदेनैव कार्यं सम्भवति इत्युच्यते चेद् तस्यार्थस्तु आधारत्वविशिष्ट कर्म इति भवति । अर्थात् कर्तुरिति सूत्रे अनुवृत्तकर्मपदस्य एकवाक्यतया आधारः सन्नपि यो फलाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यं तदेव कर्मत्वमिति बोधो भवति । अर्थात् ईप्सिततमविशिष्टाधारस्यैव कर्मत्वं तेन गेहं प्रविशति इत्यत्रैव स्यात् नान्यत्र । अतः सूत्रे स्वतन्त्रेप्सिततमस्य कर्मत्वं न स्याद्, यः ईप्सिततमं सन् आधारो भवति तस्यैव कर्मत्वं । ओदनं खादति इत्यादौ ओदनस्य ईप्सिततमत्वेऽपि आधारत्वाभाद् न कर्मत्वं स्याद् अतः कर्मग्रहणं कर्तव्यं । कृते च कर्मग्रहणे पूर्वसूत्राद् नानुवर्तते आधारत्वविशिष्टं कर्मपदम्, अतः न क्षतिः ।

निष्कर्षः

प्रस्तुतमिदमालेखं कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति सूत्रस्य परिष्कारपूर्वकं सूत्रे विद्यमानां सकालानां पदानामावश्यकं विद्यते न वेति विषये केन्द्रितं वर्तते । अत्र च विषयप्रवेशः, अध्ययनविधिः, क्षेत्र–सीमाङ्कनम्, विज्ञपरामर्शादयः प्रमुखः शीर्षकाः विद्यन्ते । विशेषतः सूत्रोपात्तपदानां पदकृत्यं विधाय गुणदोषाणां सम्यग् निर्वचनमत्र विहितं वर्तते । यथा ग्रामं गच्छति इत्यादिस्थलेषु कर्मसंज्ञाविधायकस्यास्य सूत्रस्य अर्थो एवं सम्पद्यते – प्रकृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापाराश्रयाभिन्नाश्रयवृत्तिव्यापारविशिष्टफलाश्रयत्वप्रकारिका या वर्तमाकालीनी या इच्छा तादृश इच्छा निरूपिता या विषयता तादृशविषयताश्रयाभिन्नं (विषयताश्रयीभूतम्) यत्कारकं तदभिन्नं कर्म इति । सारल्येत उच्यते चेद् कर्तृवृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयत्वाद् ग्रामस्य कर्मसंज्ञा भवति ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

आचार्यः, बालकृष्णः (सन् २०१७) *अमरकोषः*, वाराणसीः यशोदा पुस्तकालयः ।

आचार्यः, सुदर्शनः (२०७३) *व्युत्पत्तिवादः*, वाणी विलासः प्रकाशनम् ।

गौड, दौलतराम (सन् २०११) ऋग्वेदसंहिता, वाराणसीः रूपेशः ठाकुरप्रसादप्रकाशनम् ।

त्रिपाठी, जयशङ्करलालः (२०७०) *व्याकरणमहाभाष्यम्*, वाराणसीः चौखम्बा–कृष्णदास–अकादमी ।

पाण्डेयः, रामनारायणदत्तः (२०७६) *लघुसिद्धान्तकौमुदी*, गोरखपुरः गीताप्रेसः ।

पोद्दारः, हनुमानप्रसादः (२०६९). *परासर उपपुराण*, वाराणसीः चौखम्बा–संस्कृतसंस्थानम् ।

शर्मा, गिरिधरः (सन् २०१४) *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी*, वाराणसीः मोतिलाल–वनारसीदासः ।

शास्त्री, बाल (सन् २०१३) *लघुशब्देन्दुशेखर*, वाराणसीः चौखम्बा–संस्कृत–संस्थानम् ।